

ГЕОКУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД ПРИ ОЦІНЮВАННІ ІСТОРИЧНО-МІГРАЦІЙНОГО ЯВИЩА ТОПОНІМІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті пропонується застосування геокультурного підходу при вивченні топонімів Чернігівської області, як нового способу оцінки історично-міграційного явища. Розглянуто мікротопоніми регіону. Проаналізовано вплив міграційних процесів на формування культурної сфери території.

Ключові слова: геокультурний підхід, топонім, мікротопонім.

В статье предлагается использование геокультурного подхода при изучении топонимов Черниговской области, как нового способа оценки исторически-миграционного явления. Рассмотрены микротопонимы региона. Проанализировано влияние миграционных процессов на формирование культурной сферы территории.

Ключевые слова: геокультурный подход, топоним, микротопоним.

The paper presents the application of geo-cultural approach to the study of place names of Chernihiv region, as a new method for evaluating historical-migrations of phenomena. The mikrotoponymy of region is examined. Analyzed the influence of migration processes on the formation of the cultural of sphere of territory.

Key words: geo-cultural approach, place names, mikrotoponym.

Вступ і постановка проблеми. Найважливішими цивілізаційними факторами суспільного життя виступають культурні, моральні, духовні цінності. В подальшому на їх основі будується політична та економічна сфера. Нинішній етап розвитку людського соціуму представлений підвищенням ролі культури в прискоренні суспільного прогресу. Зростає залежність темпів розвитку суспільства від культурного рівня його членів. Це визначається тим, що саме культура формує інтелектуальні, моральні та духовні здібності індивіда, що з економічного погляду сприяє якості людської сили. В епоху інформаційного суспільства пріоритетне значення має творча праця та інтелект. Невирішені проблеми в культурній сфері нашої держави диктують потребу широкого розгортання комплексних досліджень. Лише останнім часом в Україні почало формуватися уявлення про культуру як особливу сферу суспільного життя. В результаті дії багатьох процесів та факторів вона представлена динамічною системою, що розвивається. Тісно пов'язана із культурними аспектами соціального життя й топоніміка, оскільки покликана відображати різноманітні прояви культурних зв'язків. Топоніми не тільки забезпечують можливість орієнтації у просторі, але й демонструють уявлення суспільства про себе. Основні цінності, важливі віхи історії найактивніше транслюються в інформаційному просторі. Тому доцільно при вивченні історично-міграційних явищ топоніміки певної території застосовувати геокультурний підхід.

Аналіз основних джерел та публікацій. Виділяють три підходи до вивчення культурної сфери: географія культури як складник географії

соціальної сфери (або сфери обслуговування, сфери послуг, соціальної інфраструктури, сервісу тощо); географія культури як самостійна галузь суспільної географії поряд із економічною, соціальною, політичною географією та іншими суспільно-географічними галузями (М. Пістун, І. Ровенчак); географія культури як частина соціальної географії разом із географією населення (демогеографією), рекреаційною географією, медичною географією, топонімікою тощо (О. Шаблій, Л. Шевчук) [2]. Питання особливостей суспільно-географічного вивчення культурної сфери потребують подальшого вивчення та узагальнення.

Оскільки феномен культури є одним із найбільш складних понять у структурі сучасного наукового пізнання, немає єдиного підходу щодо дослідження культурної сфери. Деякі вчені вважають, що вивчення цього питання належить до завдань географії культури, що розглядає культуру як об'єкт географічних досліджень. У світовій науці географія культури належить до пріоритетних напрямів дослідження. Найвідомішими науковими школами у цій галузі є американська (США) та західноєвропейська (Німеччина, Франція). Серед українських географів питаннями особливостей дослідження культурної сфери займається І. Ровенчак. У його працях розглянуто питання суспільно-географічного вивчення культури загалом; висвітлено історію розвитку та сучасний стан географії культури; її місце серед інших суспільно-географічних наук. Топоніміка, як наука теж здатна відтворити культурні способи існування різних народностей тієї чи іншої території. Сформовані в різні історичні епохи елементи топонімії зберігають відомості про добу виникнення, соціальний та духовний стан населення. Інтерес до топоніміки є ознакою розвиненого цивілізованого суспільства, котре проявляє прагнення до самооцінки через вивчення й пізнання власної історико-культурної спадщини [1].

Велике значення у питаннях встановлення методології та принципів дослідження топонімії мали праці В.Никонова, Е.Мурзаєва, К.Цілуйка, Л.Гумецької, Ю.Карпенка.

Виклад основного матеріалу. На Придесенні досить поширеним є мікротопонім «КУТ». Нараховується до 100 урочищ, лугів, випасів, полів з подібною назвою. Слово «кут» означає геометричну фігуру, утворену двома лініями, що виходять із однієї точки [5]. Місце під піччю для дров, центральний куток хати прикрашали килимом – «кутом». Це слово поширене у багатьох слов'янських мовах. Фахівці схиляються до думки, що його походження пов'язане із спільним коренем «КАМ» («згинати») з прадавньої індоєвропейської мови. Водночас вчені не звернули увагу на вживання слова «КУТ» в тюркських мовах. Воно у них має багато значень. Так, якщо росіяни говорили «угол», то половці вживали відповідно у цьому контексті «кут». У давньотюркських мовах «кут» також означає «пасти (худобу)», «оберігати», «вартувати». Корінь цього слова присутній у назві пастуха («кутчі») та пасовиська («кутув»).

Мікротопонімом КУТ на Чернігово-Сіверщині люди здебільшого називали не тільки поля трикутної форми, а й випаси, де пасеться худоба. Не важко припустити, що луги, урочища нарекли так у давнину не випадково. Представники орди Мамаєва, наявність яких на півдні Чернігово-Сіверщини у XIV-XV століттях зафіксовано у літописних джерелах, здебільшого вели кочовий спосіб життя. Вони не мали звичних для землеробів населених пунктів. Після нашествия монголів містечка, села більшої половини Придесення знелюдніли, припинили своє існування. Їх місце заповнили кінські табуни, овечі отари, які переганяли з місця на місце. Випасачі худоби тримали під контролем велику територію й заходили навіть за Десну. Головною турботою кочівників було прогодувати великі табуни коней, овець, кіз, яких вони переганяли з одного випасу на інший. Пасовиська (Кути) були зимові й літні. Очевидно, на зиму кочівники перебиралися нижче на південь або годували тварин у заплавах річок очеретом.

У регіоні залишилося багато топонімів, пов'язаних із тюркським кочуванням. Свого часу місця стоянок кочівників дали назви населеним пунктам: Ічня (з кутками Камагла, Базар, Ордівка), Хаїха, Ушня, Омбиш, Баба, Кагамлик, Кобижча, Сулак, Ядути, Кинашівка, Мамаївка, Табаївка, Бакаївка, Козари, Бахани. Кутки Кагала (с. Андріївка), Бацманівка (с. Бригинці), Ганзаровщина (с. Богдани), Кагарлики, Кодак (с. Крути), Кагарлик (с. Галиця) красномовно засвідчують назви давніх перших поселень. Сліди степовиків були знайдені навіть на півночі Чернігівщини під Городнею. Тут у невеличкому селі Півнівщина є куток з явно тюркською назвою Чюлдигал. Окрім згаданого, є урочища Печенізьке (с. Петрівське), Мамиш (с. Слабин), ліси Половецьке (с. Буди), Самарщина (с. Іваниця, с. Зінченкове), поля Башлик (с. Мала Загорівка), луг Ташлик (с. Хомине, с. Будище), випас Алси (с. Петруші), болото Кодак (с. Кунашівка), річки Майстрал, Баба (с. Каблуки, с. Леонідівка).

На Придесенні й досі проживають роди ТруХАНА, ХАНдоги. Ханів у XIV- XV - их ст. ще називали царями. До цього часу збереглися: Царів ліс і Царева гора(с.Ольшана), урочища Царків борок (с.Шабалинів), Царине (с. Прохори), поля – Царьове (с. Нове Полісся), Царова Загородка (с. Бондарівка), шлях Царський (с.Сахнівка). Наприклад, Полтавська область має ще більше таких назв. У селі Яхники Лохвицького району є багато курганів різного типу, урочища Кейбалівщина, Хаїха [3] (значення останнього – «великий човен для перевезення худоби» [4]). Це спростовує гіпотезу багатьох істориків про те, що низ Чернігівщини й Полтавський край були безлюдними і заселялися переважно у XVII ст. Якби так було, ми б не мали існуючих топонімів. Останніми «прикрасили край» після монголо-татарського нашествия саме нові господарі полів – кочівники. У давнину місцеві хани-царі ділили між собою випаси. Від слова «КУТ» з'явилося похідне слово «КУТАР-ХУТАР» – «розділяти». «К» і «Х» у тюркських мовах вимовляється практично

однаково, тому на слух у порубіжжі з'явилося українське слово «хотар» – «межовий знак», «природна або умовна лінія, яка відмежовувала одне володіння від іншого».

Отже, хутором спочатку називалася межа або помітка кордону володіння. Пізніше ця назва поширювалася на невеличкі кордонні поселення, що фіксували належність лугів, річок до того чи іншого кочового роду. Зазначимо, що в удмуртів «утор» означає «двір, загін», у чувашів – «утар/отар» – «пасіка, хутір», а у казахів – «отар» – «пасовище, віддалене від аулу», у киргизів – «отор» – «віддалене зимове пасовисько, де випадає мало снігу».

Низка мікротопонімів на Чернігівщині засвідчує, що у заселенні краю брали участь й мігранти із Сербії. Причому з'явилися вони значно раніше основної маси сербів, які у 1752-1753 рр. на теренах сучасної Кіровоградщини утворили Нову Сербію [7] (переселено близько 16 тисяч осіб) та на Луганщині – Слов'яносербію. Останні були військово-землеробські поселення колишніх прикордонників, котрі стали непотрібними австрійській монархії. Разом із впливовими сербськими родами на тиху Чернігівщину переселялися їхні слуги та шукачі кращої долі. Про це красномовно свідчать наступні мікротопоніми: кутки Сербія (с. Тиниця Бахмацького району), Сербія (с. Українське Талалаївського району), поле Сербинка (с. Костирів Сосницького району), долину Сербину (с. Бутівка Сосницького району), ліс Сербове (с. Шаболтасівка Сосницького району), урочище Сербинов сад (с. Рогізки Щорського району).

Чернігово-Сіверщина з другої половини XIV ст. і в XV ст. перебувала у складі Великого князівства Литовського. Після нашествия монголо-татар землі краю були малозаселені. Литовські осадники беруть активну участь у заснуванні на цих просторах нових населених пунктів. Водночас литовці, а також переселенці із території нинішньої Білорусії певним чином вплинули на назви місцевостей всього північного регіону Чернігово-Сіверщини.

У с. Тур'я Щорського району є урочище Литвинище, ліс Литвинове. У цьому ж районі є село Глибокий Ріг, де є поле Литвинівські груди. Крім того, є урочище Литвинова гора (с. Олійники Корюківського району), луг Литвинове (с. Шведчина Семенівського району), озеро Литвинове (с. Нова Папірня Ріпкинського району), Литовське поле (с. Олешня Ріпкинського району). Зустрічаються подібні назви і в окрузі давнього Остра – ставок Литвиновка (с. Гарбузин), річка Литвинівка (с. Старий Глібов і Новий Глібов). Чимало назв, які дали населеним пунктам, річкам, озерам литовські осадники, зафіксував мовознавець К. Тищенко: с. Криски <kryžkelè «перехрестя доріг»; с. Бутівка <butas «оселя, помешкання»; р. Мена <men~kas «дрібний, слабкий»; Гирина <giriā, girinas «суцільний ліс»; с.Дягова <degjoti «палити». О. Шафонський свого часу писав, що полевики (жителі півдня Придесення, Полтавщини)

називали поліську частину чернігівського краю Литвою. Але у джерелах XVII ст. литовцями називали й загалом українців Лівобережної України. Своїм походженням назва «литвини» («литвяки») завдячує державнополітичним чинникам і є політонімом. Як відомо, Сіверщина довше, аніж інші українські землі, перебувала в складі Великого князівства Литовського. Наслідок – відрив її на певний час від України та більша збереженість у її населенні культурно-побутової, мовної архаїки. Словник української мови П.Білецького-Носенка (1843 р.) свідчить, що в середині XIX ст. під Литвою розуміли частину України від Десни до Смоленської губернії та Білорусії. Нині литвини живуть на крайній півночі України по обох боках Десни в середній її течії та по ряду її приток (річки Івотка, Свірж, Бичиха, Знобівка (Зноб), Смяч тощо). Це територія прилягає здебільшого до старовинного міста Новгород-Сіверського й відома в історичній літературі під назвою Сіверщини (північний кут Сумської та північно-східна частина Чернігівської областей за сучасним адміністративним поділом). Північно-східна межа цієї території пролягає приблизно вздовж річки Знобівки по кордону з Росією. Повертаючи на південь, межа розселення литвинів спостерігається вздовж залізниці від Середини-Буди до Ямполья і через села Білиця, Антонівка, Івот уздовж річки Івотки тягнеться на захід до Десни й села Погрібки. На правому боці Десни вона пролягає поблизу Сосниці, Мени, Березни та Ріпок, повертаючи на північ у бік Гомельської області Білорусі. Найімовірніше, переселенці із півночі Чернігово-Сіверщини стали засновниками кутків Литва (с. Носелівка Борзнянського району, с. Городище Бахмацького району, с. Велика Кошелівка Ніжинського району), Литвинівка (с. Гурбинці Срібнянського району, с. Нехаївка Коропського району), хутора Литвинівщина під Прилуками. Вони якимось чином пов'язані із урочищем Литвинівщина поблизу Карпилівки Срібнянського району, полем Литовченковим біля с. Гармацина Ніжинського району. Мікротопонім Литвинська дорога (с. Ольшани Ічнянського району) засвідчує назву шляху, що прямує у бік півночі, де жили «литвини». Останні, зрозуміло, не литовці й тим паче не білоруси. Це населення Сіверщини, так би мовити, у крові яких присутній певний відсоток домішки литовської крові.

Ще за часів Київської Русі у Чернігівському та Новгород-Сіверському князівствах селилися представники кочових етносів. У добу занепаду Хазарського каганату частина його людності мігрувала на Придесення, заснувавши тут кілька поселень (Білі Вежі, наприклад). Тюрки, пішовши на службу до київських князів, кочували під Києвом, Переяславом, наймалися до чернігівських зверхників. Половці не тільки воювали з князями Київської Русі, але дуже часто родичалися з ними.

Після татаро-монгольської навали Придесення стало прикордонним регіоном Великого князівства Литовського. Тут було мало поселень, але разом з тим у буферній зоні кочували кілька орд, які отримали дозвіл на

цю територію від князя Вітовта та його наступників. Кочівники з табунами коней, чередами худоби не мали постійних поселень. Водночас у них було багато стійбищ, випасів, переправ. Для орієнтації степовики всі ці місцини називали по-своєму. Багато з цих назв дійшло до нашого часу. У XVI – початку XVII ст. представники кочових етносів (половці, тюрки, яси та інші) відмовлялися від попереднього укладу життя. Поступово ставали землеробами, осілими мешканцями краю. Цей процес, очевидно, розпочався ще у XV ст. Таким чином місця колишніх стійбищ, урочищ, випасів, зимових стоянок перетворювалися на невеличкі постійні поселення. Міграційні хвилі XVII ст. селян із Правобережжя України на Лівобережжя потіснили степовиків. До їхніх хутірців додалися численні прибульці, які принесли нові назви, зрозуміліші для них. Час не знищив усі тюркські назви місцевостей. Нині важко сказати, якою була мова хозар, печенігів, тюрків. Навіть існуючі половецькі словники – це реконструкції на основі обмежених матеріалів. У тюркських мовах є багато спільного, завдяки чому можна розтлумачити той чи інший корінь слова. Численні назв урочищ, полів, випасів, лісів походить від прізвиськ, власних імен тюрків, які нині важко розшифрувати. Звичайно, частина назв може викликати справедливую дискусію.

Наприклад, доктор філологічних наук К. Тищенко вважає, що Макошине заснували литовці. Даний ойконім має значення «грязь, болото» (makasyne, makoti) [6]. Проте є історичний контекст. Тут біля древнього Хоробора (нині це урочище), мабуть, поселилася чимала колонія ординців («домов сто было», бо ж «село у верху Дисны... держал Глинский», нащадок Мамає). Тому справедливіше шукати пояснення цієї назви у мові тюрків. Справді, кожен випадок вартий окремого дослідження, фахового підходу. Подібне тлумачення не є абсолютною істиною. Це лише вказівка на відповідність тієї чи іншої назви до тюркських мовних основ.

Під час Північної війни у жовтні-листопаді 1708 р. територією Чернігово-Сіверщини пройшло шведське військо. Ця неординарна подія відобразилася у назвах могил, курганів, кутків і навіть населеного пункту Шведчина. Варто зазначити, що у регіоні у 1918-1920-их рр. та 1941-1943 рр. велися значно резонансніші бойові дії з участю далеко більших військових формувань, однак вони не пригасили пам'ять про загиблих шведських учасників походу. Пояснення цього криється у тому, що протягом двох століть після повстання Мазепи на території Чернігово-Сіверщини не було військового протистояння. Згадки про існуючі поховання, названі, як правило, Шведськими могилками, передавалася наступному поколінню. Було відшукано більше 40 місць захоронень вояк Карла XII. Шведські могили зафіксовані у північних районах Чернігівщини: поблизу сіл Аткильня (Ріп-кинщина), Альошинське, Ваганичі, Карпівка, Займище (Городнянщина), Воловики, Домашлин, Наумівка, Новоселівка (9 поховань), Тютюнниця, Сядрине, Жукля (Корюківщина), Привільне, Руда, Хрінівка (Щорсівщина), Городище,

Степанівка (Менщина), Шаболтасівка (Сосниччина), Заріччя, Медведівка (Семенівщина), Ларинівка (Новгород-Сіверщина), Розльоти, Рижки, Криски (Коропщина). Ще більше їх на півдні у населених пунктах та поблизу: Білошапки, Онищенків, Нова Тарнавщина, Переволочна, Бубнівщина, Крутоярівка (3 могили), Лутайка, Рудівка (18 поховань), Ряшки, Удайці (шведське кладовище), Смош (Прилуччина), Основа, Слобідка (Талалаївщина), Срібне, Гриціївка, Дейманівка (Срібнянський район), Варва (шведське кладовище), Кулишівка, Макіївка (Варвинщина).

Висновки. Більшість сіл починалися з невеликих мігрантських поселень, що мали іншу назву. За ними можна прослідкувати етнічний склад переселенців. Іноді визначити часові межі заснування населеного пункту. Попередній аналіз мікротопонімів показує, що у заселенні області активну участь брали українці, зокрема вихідці із Правобережжя України (XVII ст.). Про це свідчать мікротопоніми антропонімічного походження, в основі яких – прізвища, імена переселенців (70%). На топоніміку регіону значний вплив здійснювали представники кочових етносів – хозар, половців, тюрків. Незважаючи на асиміляційні процеси, залишилися їхні назви кочовищ, стійбищ, випасів, перших поселень. Нині в Чернігівській області проживає майже 4000 родів, які мають тюркські прізвища. Масив мікротопонімії регіону ставить чимало складних завдань, які важко вирішити. Оцінка історично-міграційних явищ топонімів Чернігівської області здійснювалася на основі інтегрованих методів. Зокрема геокультурний підхід дозволяє виявити культурні традиції, зв'язки суспільних угруповань давнини.

Використані джерела

1. Армашевська Т. В. Ойконіми та годоніми як відображення історико-культурних туристичних ресурсів Чернігівської області / Т.В. Армашевська // *Географія та туризм*. – Київ, 2013. - випуск № 25. - с.160-167
2. Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII столетии. / Д.Бутурлин – СПб., 1820. – Часть I. – Т. 2. – С. 249.
3. Омельченко Г.І. Яхники: коротка історична довідка. / Г.І. Омельченко – Яхники, 2000. – С.2
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. / В.В. Радлов – Санкт-Петербург: типография Императорской академии наук, 1899. – Т. II. – Часть I. – С. 4, 93;
5. Словник української мови. – К.: видавництво «Наукова думка», 1973. – Т.4. – С.417.
6. Тищенко К. Іноземні топоніми України. Етимологічний словник посібник. / К. Тищенко – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – С. 153. 7. Шляховий К.В. Нова Сербія в топонімах Кіровоградщини / К.В. Шляховий // [http:// library. kr. ua/ kray/ shlakhovoy/ novaser.html](http://library.kr.ua/kray/shlakhovoy/novaser.html).